

Bazyli DEGÓRSKI O.S.P.P.E.

DUCHOWOŚĆ MONASTYCZNA ŚW. AMBROŻEGO

W niniejszym opracowaniu pragnę przedstawić skrótowo naukę św. Ambrożego z Mediolanu odnośnie do życia ascetyczno-mniszego. Biskup Mediolanu nie był mnichem i jako taki nie przyczynił się w jakiś wyjątkowy sposób do rozwoju tego rodzaju ascezy w Kościele. Niemniej jednak jego szczególne umiłowanie cnoty dziewictwa było tak znaczne, iż przyczyniło się walenie do jej rozpowszechnienia w Kościele i, co za tym idzie, także do rozwoju życia ascetyczno-dziewiczno-mniszego, szczególnie w kierowanej przezeń diecezji mediolańskiej.

W czasach duszpasterskiej działalności św. Ambrożego w Mediolanie nie istniało jeszcze klasztorne życie mnisze. Podobnie sprawa wyglądała prawie we wszystkich innych miastach Italii, przynajmniej, jeśli chodzi o klasztory żeńskie. Kobiety, które ślubowały Bogu dziewictwo, żyły we własnych domach. Do wyjątku należały tu takie miasta, jak Bolonia¹ czy Placencja, gdzie niektóre miejscowe dziewice zaczęły wraz z życiem klasztorne².

Monastycyzm ambrożyński miał wymiar prywatny, nie zinstytucjonalizowany. Św. Ambroży kierował bowiem swe pisma ascetyczne głównie do tych kobiet Bogu poświęconych, które chciały prowadzić życie bogomyślne, nie opuszczając własnego domu. Biskup Mediolanu, gorliwy duszpasterz, pragnął w ten sposób dać dziewczynom kierowanego przez siebie Kościoła trwałe pod-

¹ Por. Ambrosius Mediolanensis, *De virginibus* I 60, w: F. Gori (wyd.), *Sant'Ambrogio. Opere morali III: Verginità e vedovanza* [= Sancti Ambrosii Episcopi Mediolanensis Opera, = SAEMO 14/1], Milano-Roma 1989, 158: „Nam quid de Bononiensibus virginibus loquar, fecundo pudoris agmine, quae mundanis se deliciis abdicantes sacrarium virginitatis incolunt? Sine contubernali sexu contubernali pudore provectae ad vicenarium numerum et centenarium fructum [cf. Mt 13, 8] relictoque parentum hospitio tendunt in tabernaculis Christi indefessae milites castitatis. Nunc canticis spiritalibus personant [cf. Eph 5, 19; Col 3, 16], nunc victum operibus exercent, liberalitati quoque subsidium manu quaerunt”.

² Por. A. Harnack, *Il monachesimo*, Piacenza 1909, 44, 66; G. Penco, *Storia del monachesimo in Italia*, Roma 1961, 7-9; A. Quacquarelli, *Lavoro e asceti nel monachesimo prebenedettino del IV e V secolo*, Bari 1982, 70; L. Mirri, *Il monachesimo femminile secondo sant'Ambrogio di Milano* [= Esperienze e analisi 8], Vicenza 1991, 42.

waliny duchowo-dogmatyczne, chroniąc je przed różnymi wypaczeniami ascetyczno-moralno-dogmatycznymi³. Czyniąc to, św. Ambroży kładł przeto duży nacisk na stałe obcowanie dziewic z Pismem świętym, oraz na gorliwe przestrzeganie pracy i ćwiczeń bogomyślnych zgodnie z duchem Ewangelii⁴.

Niewiasta, która złożyła ślub dziewictwa, aby móc stale przebywać z umiłowanym przez siebie i wybranym Boskim Oblubieńcem, musi podtrzymywać modlitewną z Nim łączność. To On bowiem przemienia ją dogłębnie, zacieśniając między sobą a nią miłosną więź. Ambroży bardzo dobrze dostrzegał *novum* chrześcijańskiego dziewictwa, które swą siłą, pochodzącą z łaski Pana przewyższało bez porównania szcątkowe przejawy tej cnoty, którą spotykało się u pogan⁵.

Najlepsze streszczenie całej nauki Ambrożego odnośnie do mniszego dziewictwa kobiet spotykamy w dziele *De virginibus*⁶. Jest to pierwsze dzieło, które Ambroży w ogóle napisał, oraz pierwsze całościowe opracowanie w piśmiennictwie łacińskim teologii chrześcijańskiego dziewictwa. Biskup Mediolanu ułożył je w formie listu skierowanego do swej siostry Marceliny⁷, aczkolwiek niektórzy sądzą – opierając się na samych słowach Ambrożego – iż dzieło to

³ Por. R. Thamin, *Saint Ambroise et la morale chrétienne au IV siècle*, Paris 1895.

⁴ Por. Ambrosius Mediolanensis, *De virginibus* I 40, SAEMO 14/1, 140: „[...] digna enim virginitas quae apibus comparetur, sic laboriosa, sic pudica, sic continens”. Por. także tamże, I 20. Ambroży powiada, że „Rore pascitur apis, nescit concubitus, mella componit” (tamże, I 40, SAEMO 14/1, 140). Zgodnie bowiem z przekonaniem starożytnych pszczoły nie znają stosunków płciowych, lecz wprost z liści zbierają ustami potomstwo (por. Vergilius, *Georgica* IV 200: „Verum ipsae e foliis natos, e suavibus erbis // ore legunt”). Por. także G.D. Gordini, *Il lavoro secondo sant’Ambrogio*, w: *Scritti in onore di Sua Eccellenza Mons. Giuseppe Battaglia*, Faenza 1957, 93-113; L. Mirri, *Il monachesimo femminile secondo sant’Ambrogio di Milano*, dz. cyt., 42-43.

⁵ Por. R. Schillings, *Vestales et vierges chrétiennes dans la Rome antique*, RevSR 35(1961) 113-129; M. Sordi, *L’atteggiamento di Ambrogio di fronte a Roma e al paganesimo*, w: G. Lazzanti (wyd.), *Ambrosius Episcopus*, I, Milano 1976, 203-229.

⁶ Posiadamy następujące wydania tego dzieła: PL 16, 197-244; P.A. Ballerini (wyd.), *Sancti Ambrosii Mediolanensis episcopi, Ecclesiae Patris ac doctoris opera omnia ad Mediolanenses codices pressius exacta*, IV, Mediolani 1879; O. Faller (wyd.), *S. Ambrosii De virginibus ad praecipuorum codicum fidem* [= Florilegium Patristicum 31], Bonnae 1933; E. Cazzaniga (wyd.), *S. Ambrosii Mediolanensis episcopi De virginibus libri tres* [= Corpus Scriptorum Latinorum Patavianum], Augustae Taurinorum 1948; M. Salvati (wyd.), *Sant’Ambrogio. Scritti sulla verginità* [= Corona Patrum Salesiana. Series Latina 6], Torino 1955, 15-163; F. Gori (wyd.), *Sant’Ambrogio, Opere morali III: Verginità e vedovanza*, SAEMO 14/1, 99-241, tłum. pol. W. Szoldrski – K. Obyrcki, PSP 35, 173-228, w artykule jednak autor podaje przekład własny. Odnośnie do zagadnień etycznych w *De virginibus* św. Ambrożego por. L. Mirri, *Aspetti etici nel «De Virginitate» di Ambrogio*, w: *L’etica cristiana nei secoli III e IV: eredità e confronti. XXIV Incontro di studiosi dell’antichità cristiana, Roma, 4-6 maggio 1995* [= Studia Ephemeridis Augustinianum 53], Roma 1966, 271-297.

⁷ Por. *De virginibus* I 10, SAEMO 14/1, 110: „Invitat nunc integritatis amor et tu, soror sancta, vel mutis tacita moribus, ut aliquid de virginitate dicamus [...]”.

powstało jako homilia wygłoszona w *dies natalis* św. Agnieszki⁸, najprawdopodobniej dnia 21 stycznia 376 roku. Niektórzy jednak przesuwają okres jego powstania aż do końca grudnia 377 roku⁹.

W trzech księgach *De virginibus* Ambroży posłużył się klasyczną budową retoryczną¹⁰. W pierwszej z nich zastosował przede wszystkim *laudatio*¹¹, wychwalając dziewictwo przeżywane dla Królestwa jako główną cnotę chrześcijańską¹²; w drugiej zaś przedstawił *exempla*¹³, które służą dziewczynom jako wzorce do naśladowania; w trzeciej wreszcie zawarł *praecepta*¹⁴, mające dać wytyczne, jak należy żyć dziewiczo¹⁵. Tak więc mamy tu do czynienia z prawdziwą filozofią dziewiczo-mniszego postępowania¹⁶. Przyjrzyjmy się teraz bar-

⁸ Por. tamże I 5, SAEMO 14/1, 104: „Et bene procedit, ut, quoniam hodie natalis est virginis, de virginibus sit loquendum et ex praedicatione liber sumat exordium”; tamże, II 39, SAEMO 14/1, 198 i 200: „Vestrae virtutis effigiem [virgines,] nostra depinxit oratio, vestrae gravitatis imaginem quasi in speculo quodam sermone istius cernitis refulgere. [...] [...] si quid defaectatum est in sermone nostro, omnes legant [...]”. Por. także Y.M. Duval, *Originalité du «De virginibus» dans le mouvement ascétique occidental. Ambroise, Cyprien, Athanase*, w: *Ambroise de Milan* [= EtA], Paris 1974, 11-12 (szczególnie przypis 22).

⁹ Por. M.G. Mara (wyd.), *Ambrogio di Milano, Ambrosiaster e Niceta*, w: Quasten, *Patrologia*, III 156.

¹⁰ Co się tyczy stylu dzieł św. Ambrożego, por. B. Riposati, *Lingua e stile nelle opere oratorie di sant’Ambrogio*, w: *Sant’Ambrogio nel XVI Centenario della nascita*, Milano 1940, 259-305.

¹¹ Por. *De virginibus* I 5, SAEMO 14/1, 104: „[...] ex praedicatione liber sumat exordium”; tamże, I 20, SAEMO 14/1, 122: „In laudationibus solet patria praedicari et parentes [...]”; tamże, I 52, SAEMO 14/1, 150: „Et quid pluribus exequar laudem castitatis?”

¹² Por. tamże, I 10, SAEMO 14/1, 110: „Invitat nunc integritatis amor [...], ut aliquid de virginitate dicamus, ne veluti transitu quodam perstricta videatur quae principalis est virtus”.

¹³ Por. tamże, II 2, SAEMO 14/1, 166: „Sed quoniam nos infirmi ad monendum sumus et impares ad docendum [...], exemplis potius quam praeceptis putavimus imbuendam [...]”.

¹⁴ Por. tamże, III 1, SAEMO 14/1, 204: „Quoniam quae habuimus digessimus superioribus libris duobus, tempus est, soror sancta, ea quae mecum conferre soles beatae memoriae Liberii praecepta revolvere [...]”.

¹⁵ Por. L. Dossi, *Sant’Ambrogio e sant’Atanasio nel «De virginibus»*, „Acme” 4(1951) 245; Y.M. Duval, *Originalité du «De virginibus» dans le mouvement ascétique occidental*, art. cyt., 13-17; C. Riggi, *La virginità nel pensiero di sant’Ambrogio*, „Salesianum” 42(1980) 789-806.

¹⁶ Życie chrześcijan bywało ukazywane przez nich samych jako prawdziwie filozoficzny sposób postępowania, jako umiłowanie Jedyniej, Nadprzyrodzonej Mądrości. Gdy jednak w IV w. pojawił się monastycyzm, wówczas mianem postępowania prawdziwie filozoficznego zaczęto określać w szczególności sposób życia mnichów.

Co się tyczy tego zagadnienia, por. Gregorius Nyssenus, *Vita S. Macrinae*, Sch 178; A. Roberti, *Sant’Ambrogio e il monachesimo*, SC 68/2(1940) 140-159; G. Penco, *La vita ascetica come «filosofia» nell’antica tradizione monastica*, „Studia monastica” 2(1960) 80-84; S. Prete, *Cristianesimo antico e ascetismo monastico*, „Annali dell’Istituto Superiore S. Chiara” 9(1960) 93-101; H. Savon, *Saint Ambroise et la philosophie à propos d’une étude récente*, „Revue d’histoire des religions” 191(1977) 175-180; R. Lizzi, *Monaci, mendicanti e donne nella geografia monastica di alcune regioni orientali*, „Atti dell’Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti” 140(1981-1982) 348-349 (szczególnie przypisy 40 i 41); G. Dragon, *Les moines et la ville. Le monachisme à Constantinople jusq’au Concile de Calcédoine (451)*, „Travaux et mémoires” 4(1970) 258-259; L. Mirri, *Il monachesimo*

dziej z bliska owym trzem księgom ambrozjańskim *De virginibus* i ich potrójnej budowie krasomówczej.

I. KSIĘGA I *DE VIRGINIBUS* I ZASTOSOWANA W NIEJ *LAUDATIO*

Św. Ambroży rozpoczyna wysławianie chrześcijańskiego dziewictwa od ukazania przykładu św. Agnieszki, dwunastoletniej dziewicy i męczennicy¹⁷. Zaraz potem ukazuje dziewictwo jako cnotę przewyższającą nawet samą naturę człowieka¹⁸. Wypełnianie jej jest więc możliwe tylko dlatego, że Odwieczne Słowo Boże przyjęło i uświęciło naszą naturę, podnosząc ją do godności prawdziwie boskiej¹⁹. Życie dziewicze to dowód na uczestnictwo w boskiej naturze Chrystusa i jest ono możliwe tylko dzięki jego łasce. Należy przeto stwierdzić, iż cnota dziewictwa była zupełnie niedostępna światu pogańskiemu²⁰. Co więcej, nawet Żydzi nie mogli jej całkowicie spełniać, gdyż nie byli zdolni czerpać sił z mającego przecież dopiero nadejść Mesjasza²¹. W Starym Testamencie dostrzegamy bowiem jedynie cień i zapowiedź tego, co się miało wydarzyć w czasach Chrystusa i Kościoła²². Chrystus, stając się człowiekiem, nie zamienił swej niebiańskiej siedziby, lecz przeniósł ją na ziemię. Z tego

---

femminile secondo san' Ambrogio di Milano, dz. cyt., 28-29; B. Degórski, *Epilogi «Żywotów» mnichów IV wieku – retoryka i teologia*, „Dissertationes Paulinorum” 7(1994) 117-120; Tenże, *Gli epiloghi delle Vitae monastiche del IV secolo: fra retorica e teologia*, w: *La narrativa cristiana antica. Codici narrativi, strutture formali, schemi retorici. XXIII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 5-7 maggio 1994* [= *Studia Ephemeridis Augustinianum* 50], Roma 1995, 205-208.

¹⁷ Por. *De virginibus* I 5-9.

¹⁸ Odnośnie do nauki św. Ambrożego o ułomności ludzkiej natury, por. M. Bartelink, *«Fragilitas humana» chez saint Ambroise*, w: G. Lazzati (wyd.), *Ambrosius Episcopus*, II, Milano 1976, 130-142.

¹⁹ Por. *De virginibus* I 11, SAEMO 14/1, 110: „Quis autem humano eam [= virginitatem] possit ingenio comprehendere, quam nec natura suis inclusit legibus, aut quis naturali voce complecti quod supra usum naturae sit? E caelo arcessivit quod imitaretur in terris. Nec immerito vivendi sibi usum quaesivit e caelo quae sponsum sibi invenit in caelo”; tamże, I 13, SAEMO 14/1, 116: „At vero posteaquam dominus in corpus hoc veniens contubernium divinitatis et corporis sine ulla concretae confusionis labe sociavit, tunc toto orbe diffusus corporibus humanis vitae caelestis usus inolevit”; tamże, I 20-21, SAEMO 14/1, 122: „[...] prius ubi sit patria [castitatis] definiamus: si enim ibi est patria, ubi genitale domicilium, in caelo profecto est patria castitatis. Itaque hic advena, ibi incola est [cf. Io 12, 31; Eph 2, 2; 6, 12]. [...] Atque eius auctorem quem possumus aestimare nisi immaculatum dei filium [...]”; tamże, I 22, SAEMO 14/1, 124: „Spectate aliud virginitatis meritum: Christus virginis sponsus est et [...] Christus virgineae castitatis; virginitas enim Christi, non virginitatis est Christus”.

²⁰ Por. tamże, I 14-18.

²¹ Por. tamże, I 12.

²² Por. tamże, I 12, SAEMO 14/1, 114: „Et Maria tympanum sumens pudore virgineo choros duxit [cf. Ex 15, 20]. Sed considerate cuius illa speciem tunc gerebat. Nonne ecclesiae, quae religiosos populi coetus, qui carmina divina concinerent, immaculato virgo spiritu copulavit?”.

powodu, jak w niebie służyli mu anieli, tak teraz na ziemi czynią to ich ziemscy naśladowcy i odpowiednicy – dziewice²³.

Dziewice chrześcijańskie, które poniosły męczeństwo, są silniejsze od «męczennic» pogańskich, ponieważ:

„zwyęzają także moce niewidzialne, odnoszą zwycięstwo nie tylko nad ciałem i krwią, lecz nawet nad księciem i władcą świata [por. J 12, 31; Ef 2, 2; 6, 12]”²⁴.

Dziewictwo przewyższa godnością nawet małżeństwo, chociaż to ostatnie jest dobrem ze względu na obopólną miłość małżonków, rodzenie potomstwa i posługę społeczeństwu²⁵. Małżeństwo jest przejawem zwykłego sposobu ziemskiego życia. Dziewictwo natomiast przedstawia ów wzór postępowania, który polega na byciu oblubienicą Chrystusa, względnie na prowadzeniu życia iście anielskiego. Z tego powodu jest ono stanem, który nigdy się nie skończy, lecz będzie trwał wiecznie²⁶.

Także Kościół jest dziewiczy i czysty: zapłodniony przez Ducha Świętego, rodzi nas bez boleści do życia nadprzyrodzonego, karmi nas i posiada ogromną liczbę dzieci; nie ma męża, lecz Odwiecznego Oblubienica – Słowo Boże²⁷. Życie nieskalane zawiera w swej istocie posłannictwo kapłańskie, gdyż dziewica podobnie jak kapłan posiada szczególną więź z Bogiem, a poprzez codzienną ofiarę ze swego życia łągodzi gniew Stwórcy²⁸.

²³ Por. tamże, I 11; I 13; I 31; I 48; I 51-52; tenże, *De virginitate* 6, 27; 14, 87; tenże, *De institutione virginis* 17, 104; tenże, *Exhortatio virginitatis* 4, 19; tenże, *De viduis* 1, 3; tenże, *Expositio in Psalmum 118* 4, 8. Odnośnie do dziewictwa pojętego jako piękno moralne i jako życie anielskie, por. także Methodius Olympius, *Symposium* 2, 7, 49; Athanasius Alexandrinus, *Epistula ad virgines*, CSCO 151, 70-71; Gregorius Nyssenus, *De virginitate* 2, 1, 12; 2, 3, 3; 4, 8, 10; 14, 4, 15; tenże, *Vita S. Macrinae* 11-12, 15, 22; Hieronymus, *Apologia contra Rufinum* 1, 28; Fulgentius Ruspensis, *Epistula* 3, 16. Por. także S. Frank, *Ἀγγελικὸς βίος. Begriffsanalytische und Begriffsgeschichtliche Untersuchung zum «angelgleichen Leben» im frühen Mönchtum*, Münster 1964.

²⁴ *De virginibus* I 19, SAEMO 14/1, 122.

²⁵ Por. tamże, I 24-39; zob. także L.T. Lefort, *Athanase, Ambroise et Chénute «Sur la virginité»*, „Le Muséon” 48(1935) 64-66; G. Oggioni, *Matrimonio e verginità presso i Padri (fino a sant'Agostino)*, w: *Matrimonio e verginità*, praca zbiorowa, Venegono (VA) 1963, 159-418 (odnośnie do św. Ambrożego: 286-306); L. Mirri, *La verginità cristiana nei primi quattro secoli della Chiesa*, „Forma Sororum” 24(1987) 43-57; także, *Donna e verginità nei Padri Girolamo e Ambrogio*, „Studi Francescani” 88(1991) 339-362; E. Lodi, *La signification théologique de la bénédiction nuptiale dans les Sacramentaires romains*, w: A.M. Triacca – A. Pistoia (wyd.), *Le mariage. Conférences Saint-Serge. LXe Semaine d'Études Liturgiques, Paris, 29 Juin – 2 Juillet 1993*, Roma 1994, 183-213.

²⁶ Por. Ambrosius Mediolanensis, *De virginibus* I 11; tamże, I 24, SAEMO 14/1, 126: „*Et qui matrimonio iungit virginem suam bene facit, et qui non iungit melius facit* [1 Cor 7, 38]. Illa non peccat, si nubat; haec si non nubat, aeterna est”.

²⁷ Por. tamże, I 31.

²⁸ Por. tamże, I 32, SAEMO 14/1, 134: „*Virgo Dei donum est, munus parentis, sacerdotium castitatis. Virgo matris hostia est, cuius cotidiano sacrificio vis divina placatur*”; zob. także tamże,

Dziewice są pozbawione jakichkolwiek pożądań materialnych, dlatego żyją spokojnie i bez żadnych utrapień²⁹. Wyrazem tego jest także wyzbycie się przesadnego dbania o strój i o wygląd zewnętrzny. Takie postępowanie dziewczyc jest także godne pochwały, gdyż zwykle kobiety, zabiegając o te sprawy, muszą znosić wiele utrapień i zachowywać się jak niewolnice³⁰.

II. KSIĘGA II *DE VIRGINIBUS* I JEJ *EXEMPLA*

Najwspanialszym przykładem życia dziewiczego jest Najświętsza Maryja Panna³¹. Wielkość jej wpływa z tego, że jest ona Matką samego Boga³². W tej jednej Dziewicy jaśnieją przeliczne cnoty³³. Już samo życie Maryi wy-

I 52; I 38; I 65; II 17-18; tenże, *De excessu fratris* 2, 132; tenże, *De officiis ministrorum* II 17, 87; tenże, *De virginitate* 3, 13; 9, 50.

²⁹ Por. *De virginibus* I 54, SAEMO 14/1, 154: „Quantae felicitatis est quod nulla vos habendi cupiditas inflamat?”. Ambroży, opierając się na Łk 21, 2-4, wychwala ubóstwo w szczególności sposób w *De viduis* 5, 27.

³⁰ Por. *De virginibus* I 54-56. Odnośnie do zbytku kobiecego, kosztowności, strojów i makijażu por. tenże, *De Nabuthae historia* 3, 26; *De Tobia* 5, 19; *De virginitate* 12, 68; *Exhortatio virginitatis* 2, 9; *De viduis* 4, 28; *De paenitentia* 2, 9, 68; *De Abraham* 1, 9, 89. Por. także Tertullianus, *De cultu feminarum*; Clemens Alexandrinus, *Paedagogus* III 2, 11; Cyprianus, *De habitu virginum*; Hieronymus, *Epistula* 107, 5; 127, 3. Odnośnie do tego zagadnienia we współczesnym piśmiennictwie dotyczącym patrystyki por. np.: E.W. Watson, *The De habitu virginum*, JTS 22(1921) 361-367; M. Galdi, *De Tertulliani «De cultu feminarum» et Cypriani «Ad virgines» libellis commentatio*, w: *Raccolta di scritti in onore di F. Ramorino*, Milano 1927, 539-567; H. Kock, *Tertullianisches*, „Theologische Studien und Kritiken” 101(1929) 469-471; S. Seliga, *Tertullianus et Cyprianus de feminarum moribus pravis*, w: *Munera philologica L. Ćwikliński oblata*, Poznań 1936, 262-269; R.B. Donna, *Note on St. Cyprian's De habitu virginum. Its Source and Influence*, „Traditio” 4(1946) 399-407; B. Braum, *Note sur Tertullien, «De cultu feminarum» II*, 6, 4, SE 7(1955) 35-48; G. Säflund, *«De Pallio» und die stilische Entwicklung Tertullians*, Lund 1955; P.G. van der Nat, *Tertullianea (De cultu feminarum II, 2)*, VC 18(1964) 14-31; R. Braun, *Le problème des deux livres du «De cultu feminarum» de Tertullien. Un ouvrage homogène ou deux écrits distincts*, StP = TU 92, 133-142; L. Małunowiczówna, *Strojenie się kobiet w ocenie starożytnych pisarzy chrześcijańskich*, RH 17(1969) z. 3, 95-114; E. Valgiglio, *Cultus e problema nell'unità del «De cultu feminarum» di Tertulliano*, „Rivista di studi classici” 22(1974) 15-48; M. Donnini, *Iperbole, sarcasmo e ironia nella scelta lessicale del primo libro del «De cultu feminarum»*, „Annali della Facoltà di Lettere e di Filosofia” 14(1976-1977) 233-269; C. Tibiletti, *La donna in Tertulliano*, w: *Misoginia e maschilismo in Grecia e in Roma*, Genova 1981, 69-95; S. Isetta, *La struttura unitaria del «De cultu feminarum» di Tertulliano*, „Civiltà classica e cristiana” 4(1983) 43-68; tenże (wyd.), *Tertulliano. L'eleganza delle donne* [= Biblioteca Patristica 6], Firenze 1986.

³¹ Por. *De virginibus* II 6-18. Zob. także Y.M. Duval, *Originalité du «De virginibus» dans le mouvement ascétique occidental*, art. cyt., 43-50.

³² Por. *De virginibus* II 7, SAEMO 14/1, 168: „Primus discendi ardor nobilitas est magistri. Quid nobilius Dei matre?”.

³³ Por. tamże, II 15.

starca, by być wzorem dla wszystkich³⁴, dlatego jawi się ona jako prawdziwa „forma vitae” dla wszystkich chrześcijan, którzy obierają drogę dziewiczą³⁵.

Ten wspaniały wzór kobiety cnotliwej jest także bardzo codzienny i zwyczajnie ludzki, i dlatego stanowi prawdziwe *exemplum*, możliwe do naśladowania przez każdą osobę³⁶. Wszystkie wniosłe cnoty Maryi opierają się na jej skromności, wstydlivości:

„U dziewicy każda cnota musi być połączona ze wstydlivością. Ona to musi być nierozdzielna z dziewictwem, gdyż bez niej nie ma dziewictwa”³⁷.

To właśnie w Maryi Bóg daje dziewicom przykład, jak powinny spełniać tę cnotę. Już bowiem od pierwszej chwili zwiastowania Maryja jawi się jako doskonała niewiasta: niegadatliwa, pokorna, zadumana, roztropna³⁸, oddana czytaniu Pisma świętego, pracowita³⁹. Maryja jawi się jako przykładna „virgo intra domum”, trzeźwa, pogodna, zatopiona w zaciszu domowym, pełna roztropności i powściągliwości⁴⁰. Archanioł Gabriel zastaje ją samotną w domu, a ona jako wstydliva i skłonna do głębokich rozważań Niewiasta przestrasza się i niepokoi ze względu na pojawienie się Gabriela, który przyjął postać mężczyzny. Ta niegadatliwa dziewica nie odpowiada na pozdrowienie archanioła. Zaczyna mówić jedynie wówczas, gdy musi wyjaśnić wątpliwości odnośnie do oznajmionego jej zbawczego posłannictwa zostania matką Mesjasza. Po otrzymaniu zaś koniecznych wyjaśnień, pokornie zgadza się z wolą Boga⁴¹. Maryja jest godna wszelkich pochwał także ze względu na miłość oraz troskę wobec

³⁴ Por. tamże, II 15, SAEMO 14/1, 176: „Talis enim fuit Maria, ut eius unius vita omnium disciplina sit”.

³⁵ Por. tamże, II 6; zob. także L. Mirri, *Il monachesimo femminile secondo sant’Ambrogio di Milano*, dz. cyt., 103-106.

³⁶ Por. L. Mirri, *Il monachesimo femminile secondo sant’Ambrogio di Milano*, dz. cyt., 104-105.

³⁷ *De virginibus* II 14, SAEMO 14/1, 176.

³⁸ Odnośnie do wykorzystania klasycznych, głównie stoickich, cnót w etyce Ambrożego oraz wpływu innych myślicieli czy pogańskich teorii moralno-prawnych na Biskupa Mediolanu por. np.: A. Swoboda, *Pojęcie beneficentia i benevolentia w «De officiis ministrorum» św. Ambrożego i w «De officiis» Cicerona*, VoxP 8(1988) 767-785; K. Zelzer, *L’etica di sant’Ambrogio e la tradizione stoica delle virtù*, w: *L’etica cristiana nei secoli III e IV: eredità e confronti. XXIV Incontro di studiosi dell’antichità cristiana, Roma, 4-6 maggio 1995* [= *Studia Ephemeridis Augustinianum* 53], Roma 1966, 47-56; A.M. Piredda, *Aspetti del Biotz pitagorico nell’etica cristiana di Ambrogio*, w: tamże, 305-316; R. Pizzorni, *Sulla questione della legge naturale in Lattanzio, Ambrogio e Agostino*, w: tamże, 353-368.

³⁹ Por. Ambrosius Mediolanensis, *De virginibus* II 7; zob. także Athanasius Alexandrinus, *Epistula ad virgines*, CSCO 151, 60.

⁴⁰ Por. Ambrosius Mediolanensis, *De virginibus* II 8-9, 15; *Expositio in Evangelium secundum Lucam* II 1, 8-9.

⁴¹ Por. *De virginibus* II 10-11; zob. także Athanasius Alexandrinus, *Epistula ad virgines*, CSCO 151, 62; C.W. Neumann, *The Virgin Mary in the Works of St. Ambrose*, Fribourg 1962, 47-54.

swych rodziców i krewnych, chęć zdobywania wiedzy, czy gorliwość w uczęszczaniu do świątyni⁴².

Św. Ambroży w sposób szczególny wychwala pokorę Maryi – najwspanialszą z cnót, która przeciwstawia się nieposłuszeństwu grzechu pierworodnego⁴³. Pycha jest korzeniem wszelkiego grzechu, pokora zaś – podwaliną każdej rzeczywistości duchowej, kształtującej Najświętszą Dziewicę, ponieważ strzeże i wzmacnia nienaruszoność jej duszy i ciała, oderwanie od spraw, które odwodzą ją od Boga, broni wstydlivosti i skromności, ochrania ukryty sposób jej życia, zapewnia prostotę⁴⁴. Pokora Maryi przejawia się już w tym, iż wielka, radosna nowina o wybraniu ją na matkę Mesjasza nie spowodowała chęłpienia się z tego powodu, lecz przeciwnie – sprawiła, iż Maryja stała się jeszcze bardziej uniżona, dowodem czego może być jej troska o św. Elżbietę⁴⁵.

Chociaż Maryja była matką samego Boga, to jednak zachowywała się jak każdy zwykły wierny. Pragnęła być mu całkowicie uległą, jeśli chodzi o przestrzeganie przykazań i zawsze rosnącą chęć lepszego poznania go. Cieleśne bowiem zrodzenie Jezusa, jak uważała, nie zwalniało jej ze stałego, pokornego zgłębiania zbawczej tajemnicy jej Syna. To szczególnie wybranie stanowiło źródło i siłę jej coraz to bardziej wzrastającej pokory⁴⁶. Podsumowując przykład Maryi, Ambroży stwierdza, że powinna być ona dla dziewic wzorem postępowania⁴⁷.

Drugą osobą, którą św. Ambroży daje dziewczynom za przykład, jest św. Tekla – pierwsza męczennica i towarzyszka św. Pawła w jego apostołskiej pracy ewangelizacyjnej. Tekla ma nauczać dziewczęce, jak należy złożyć się Bogu w ofierze. Chcąc bowiem uniknąć małżeństwa, by zachować dziewictwo, skazana na męczeństwo pod wpływem zemsty narzeczonego, Tekla potrafiła mocą dziewictwa przemienić nawet naturę dzikich zwierząt, które – zamiast ją pożreć – czciły ją i jej służyły⁴⁸.

⁴² Por. *De virginibus* II 9, 12, 14.

⁴³ Ojcowie stawili często pokorę i posłuszeństwo, uważając je z zasady za najważniejsze cnoty. Por. np. B. Degórski, *Valori etici del monachesimo di san Girolamo. L'obbedienza/umiltà*, w: *L'etica cristiana nei secoli III e IV: eredità e confronti. XXIV Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma 4-6 maggio 1995* [= *Studia Ephemeridis Augustinianum*, 53], Roma 1966, 317-337.

⁴⁴ Por. L. Mirri, *Il monachesimo femminile secondo sant'Ambrogio di Milano*, dz. cyt., 107.

⁴⁵ Por. Ambrosius Mediolanensis, *De virginibus* II 12; zob. także *De viduis* 62; *Expositio in Evangelium secundum Lucam* II 2; Melchiorre di Santa Maria, *La «umile» Vergine Maria nel pensiero di sant'Ambrogio, sant'Agostino, san Bernardo*, „Rivista di vita spirituale” 4(1964) 433-447.

⁴⁶ Por. *De virginibus* II 13.

⁴⁷ Por. tamże, II 19, SAEMO 14/1, 180: „Ergo sancta Maria disciplinam vitae informet”.

⁴⁸ Por. tamże, II 19, SAEMO 14/1, 180: „Thecla doceat immolari, quae copulam fugiens nuptialem et sponsi furore damnata naturam etiam bestiarum virginitatis veneratione mutavit”; zob. także tamże, II 20; *Acta Pauli et Theclae* 28. Biskup Mediolanu przedstawia męczeństwo tej

Ponieważ jednak, jak powiada Ambroży, przykłady Maryi czy Tekli mogłyby wydać się komuś zbyt trudne do naśladowania⁴⁹, Biskup Mediolanu przedstawia dziewicom kolejny wzór – Teodorę Antiocheńską, myli się jednak, gdyż w rzeczy samej chodzi tutaj (wg. Euzebiusza z Emesy) o Teodorę Aleksandryjską, której męczeństwo opisują zachowane *Acta proconsularia*⁵⁰. Dziewica ta miała być bardzo piękna, lecz unikała pokazywania się publicznie. Nie chcąc jednak ludzi mężczyzn, że któryś ją kiedyś zdobędzie, złożyła ślub dziewictwa⁵¹. Gdy nadeszło prześladowanie chrześcijan, nakazano Teodorze, aby złożyła ofiarę bałwanom, lub aby oddała się prostytucji w domu publicznym⁵². Nie chcąc popełnić bałwochwalstwa, Teodora wybrała drugą możliwość⁵³. Do domu publicznego zaczęli więc licznie przybywać mężczyźni, chcąc ją posiadać. Ona jednak, złożywszy całą nadzieję w Panu, zaczęła zanosić doń żarliwe modły⁵⁴. Po ich zakończeniu wszedł do pomieszczenia, w którym Teodora się znajdowała, pewien żołnierz Dydymus, który przyszedł nie po to, by z nią obcować, lecz dlatego, aby ją ocalić, podsuwając jej myśl zamienienia się z nim odzieniem⁵⁵. Tak też się stało: Teodora przebrana w strój żołnierza i nierozpoznana opuściła dom publiczny⁵⁶. Plan młodzieńca został jednak wykryty, a sam winowajca – skazany na męczeństwo. Teodora wówczas nie przełękła się możliwości przelania krwi. Zjawiła się na miejscu wykonania wyroku i wraz z żołnierzem oddała życie dla Chrystusa⁵⁷.

mężnej dziewicy w sposób bardzo dramatyczny, dodając kilka szczegółów, których nie ma w pierwszorzędnym źródle o niej mówiącym – w *Acta Pauli et Theclae* (R.A. Lipsius [wyd.], *Acta Apostolorum Apocrypha*, I, Lipsiae 1891, 235-272); zob. także F. Corsaro, *Elementi romanzeschi e aretologia negli Atti apocrifi di Paolo e Tecla. Codici e strutture formali*, w: *La narrativa cristiana antica. Codici narrativi, strutture formali, schemi retorici. XXIII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana. Roma, 5-7 maggio 1994* [= *Studia Ephemeridis Augustinianum* 50], Roma 1995, 77-90.

⁴⁹ Por. *De virginibus* II 21.

⁵⁰ Por. *Acta Sanctorum. Aprilis III* (1983) 571-575; *Mart. Rom.* 160; P. Skarga, *Żywoty świętych*, Kraków 1934, II 123-126.

⁵¹ Por. Ambrosius Mediolanensis, *De virginibus* II 22.

⁵² Por. tamże, II 23; zob. także F. Rizzo Nervo, *La vergine e il lupanare. Storiografia, romanzo, agiografia*, w: *La narrativa cristiana antica. Codici narrativi, strutture formali, schemi retorici. XXIII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana. Roma, 5-7 maggio 1994* [= *Studia Ephemeridis Augustinianum* 50], Roma 1995, 91-99.

⁵³ Por. *De virginibus* II 24-26.

⁵⁴ Por. tamże, II 27.

⁵⁵ Por. tamże, II 28-29.

⁵⁶ Por. tamże, II 30.

⁵⁷ Por. tamże, II 31-33. W III księdze św. Ambroży podaje dziewicom także kolejny przykład do naśladowania – św. Pelagię z Antiochii (por. tamże, III 33-36). Najlepszym źródłem do poznania dziejów tej dziewicy i męczennicy są dwie homilie przypisywane św. Janowi Złotoustemu, z których tyłko pierwsza jest autentyczna (por. BHG² 1477). Odnośnie do św. Pelagii zob. także: Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica* VIII 12, 3-4; H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1933², 231; tenże, *Les légendes hagiographiques*, Bruxelles 1955⁴, 186-195.

III. KSIĘGA III *DE VIRGINIBUS* I ZAWARTE W NIEJ *PRAECEPTA*

Praecepta, które daje Ambroży swym mniszkom-dziewicom, stanowią, jak się wydaje, pierwszą w świecie łacińskim żeńską regułę zakonną⁵⁸. Biskup Mediolanu rozpoczyna tę księgę od przypomnienia swej siostrze Marcelinie dnia, w którym w Bazylice św. Piotra w Rzymie w dzień Bożego Narodzenia w obecności zebranych wiernych złożyła na ręce papieża Liberiusza ślub dziewictwa⁵⁹.

Zanim św. Ambroży zaczął przedkładać mniszkom-dziewicom wskazówki – *praecepta* – mające służyć im do lepszego zachowywania miłości względem Boskiego Oblubieńca, na początku III księgi *De virginibus* rozważył bóstwo Chrystusa, gdyż wielkość Oblubieńca polega właśnie na tym, że nie jest to zwykły oblubieniec, lecz Boski Oblubieniec, który jest jednocześnie ich Oblubieńcem⁶⁰. Zawarte zaś w III księdze *praecepta* stanowią użyteczne pouczenia odnośnie do sposobu postępowania dziewcz-mniszek w codziennym życiu ascetycznym. W szczególności zachęcają one do umiarkowania w jedzeniu i w picciu, zalecają skupienie i milczenie, chwalą życie pokutne, post, modlitwę, oraz powagę w zasadach postępowania.

Oto bardziej zasadnicze *praecepta*, które dziewica-mniszka powinna przestrzegać:

1. Odnośnie do picia wina

„Używaj trochę wina, abyś nie powiększyła słabowitości ciała [por. 1 Tm 5, 23], a nie, aby pobudzić pożądlivość”⁶¹.

⁵⁸ Por. Mirri, *Il monachesimo femminile secondo sant’Ambrogio di Milano*, dz. cyt., 31.

⁵⁹ Por. *De virginibus* III 1; *Exhortatio virginitatis* 42; zob. także R. d’Izarny, *La verginité selon saint Ambroise*, I, Lyon 1952, 88-89, 91-97 (rozprawa doktorska, maszynopis); R. Metz, *La consécration des vierges dans l’Église romaine*, Paris 1954, 67, 73-74, 99, 124; P. Visentin, *Genesi e sviluppo storico-culturale della consacrazione verginale*, „Rivista Liturgica” 4(1982) 468-469. Ambroży wspomina welon, który przywdziewała kobieta poświęcona Bogu w chwili składania ślubu dziewictwa. Welon bowiem był zewnętrznym znakiem konsekracji dziewicy, to znaczy – jej całkowitego wyrzeczenia się stosunków płciowych. Nakładał go na dziewczę biskup podczas jej publicznego ślubu czystości. Ślub ten pociągał za sobą między innymi zmianę stroju. Podczas obrzędu biskup wygłaszał zwykle odpowiednią mowę, w której zachęcał dziewczę do wytrwania w czystości. Dla surowego Tertuliana welon był do tego stopnia ważny, iż uważał, że bez niego dziewczica przestaje nią być, sprzeniewierza się ślubowi i obraża Ducha Świętego, ponieważ odzienie to ma ją chronić przed pokusami i przed okolicznościami, które mogą stanowić zagrożenie dla jej bogobojnego życia (por. *De virginibus velandis* 3, 15, 17, 2; *De oratione* 20-23; *De cultu feminarum* 2, 7).

Na temat konsekracji dziewcz i obowiązku noszenia welonu przez kobiety Bogu poświęcone w Kościele pierwszych wieków, por.: P.F. Beatrice, *Continenza e matrimonio nel cristianesimo primitivo (sec. I-II)*, w: *Etica sessuale e matrimonio nel cristianesimo delle origini* [= *Studia Patristica Mediolanensia* 5], Milano 1976, 3-68; S. Frank, *Ἀγγελικὸς*, dz. cyt.; L. Legrand, *La dottrina biblica della verginità*, Torino 1965; R. Metz, *La consécration des vierges dans l’église romaine*, Paris 1954; C. Tibiletti, *Verginità e matrimonio in antichi scrittori cristiani*, Roma 1983².

⁶⁰ Por. *De virginibus* III 1-4.

Św. Ambroży bowiem pod wpływem św. Pawła⁶² uważał, że przyjmowane w odpowiednich, małych ilościach wino posiada właściwości lecznicze⁶³.

2. Odnośnie do postów. Z poprzednim *praeceptum* łączą się wytyczne dotyczące postów i wstrzemięźliwości w jedzeniu i picu. Wszystkie one mają na celu zapewnienie dziewicom-mniszkom najlepszych warunków służenia Panu, aby nadmierny czy nieodpowiednio przyjmowany pokarm nie powiększał pożądliwości zmysłowych, narażając je na niepotrzebną walkę z pokusami.

„Niech posty powściągają młody wiek, a niewielka ilość pokarmu jakby więzami niech powstrzymuje nieujarzmione pożądliwości”⁶⁴. „Umysł niech je odrzuci, nadzieja niech złagodzi, strach niechaj je zdławi”⁶⁵. „Co się tyczy samego zwyczaju jedzenia, niech pokarm będzie zwyczajny, aby utrapienie, jakie powoduje jedzenie, spowodowało pragnienie poszczenia. Napój niech pochodzi ze źródła, płacz [niech się słyszy] podczas modlitwy, sen [niech nadchodzi] nad książką”⁶⁶. „Uważam, że powinno się z ograniczeniem korzystać z tych wszystkich pokarmów, które dają ciału ciepło”⁶⁷. „Należy unikać wystawnych uczt, uciekać przed ceregielami”⁶⁸.

Posty jednak i ćwiczenia duchowe mają być odpowiednio wyważone i winny zmieniać się w zależności od okresu liturgicznego Kościoła. Nigdy nie powinny stanowić celu, przyczyniając się do pysznego samozadowolenia ascetek, lecz jedynie być środkiem do osiągnięcia doskonałości chrześcijańskiej.

„Ty także, dziewico weteranko, obsiewaj przynajmniej wzgórze swego serca różnymi nasionami: raz skromnymi posiłkami, drugi raz przez ograniczone posty, lekturę, pracę, modlitwę, aby zmiana zajęcia zapewniła możliwość wythnienia”⁶⁹. „Także i ty – naśludując przykład dobrego rolnika – nie rozłupuj swojego

⁶¹ Tamże, III 5, SAEMO 14/1, 212.

⁶² Por. 1 Tm 5, 23.

⁶³ Por. *De Helia et ieiunio* 5, 10, CSEL 32/2, 419: «inventum sum ad remedium temperavit [Noe], non effudit ad vitium. Unde apostolus ait «vino modico utere propter frequentes tuas infirmitates [1 Tm 5, 23]»; zob. także Hieronimus, *Epistula* 22 [Ad Eustochium de virginitate servanda], 8, 29, 35; tenże, *Epistula* 108 [Ad Eustochium. Epitaphium Sanctae Paulae], 1, 4; 11, 5; 17, 3; 21, 2-3.

⁶⁴ *De virginibus* III 5, SAEMO 14/1, 212.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Tamże, III 15, SAEMO 14/1, 220. Na temat poszczenia i rodzaju spożywanych pokarmów zob. tamże, II 8. Co się tyczy zachęty do czytania, zob. tamże, II 7.

⁶⁷ Tamże, III 8, SAEMO 14/1, 214. Ambroży ma tu na uwadze przede wszystkim mięso. Por. tamże, III 8. Piśmiennictwo monastyczne z zasady było przeciwnie spożywaniu mięsa przez mniichów, zob. np.: Palladius, *Historia Lausiaca* 1, 38; Theophilus Alexandrinus, *Epistula paschalis* [= Hieronimus, *Epistula* 100], 6; Hieronimus, *Epistula* 22 [Ad Eustochium de virginitate servanda], 8; *Epistula* 108 [Ad Eustochium, epitaphium Sanctae Paulae] 1, 4; 20, 7; 31, 2; Fulgentius Ruspensis, *Epistula* 2, 27; Benedictus, *Regula* 36, 9.

⁶⁸ Tamże, III 8, SAEMO 14/1, 214.

⁶⁹ Tamże, III 16, SAEMO 14/1, 220-222.

gruntu niekończącymi się postami jak głęboko zapuszczonymi lemieszami”⁷⁰. „Trzeba dodać coś w dni Wielkiego Postu, tak jednak, by nie czynić niczego na pokaz, lecz z pobożności”⁷¹.

3. Odnośnie do odwiedzin mniszek. Dziewica-mniszka, szczególnie w początkowym okresie wspólnotowego życia, powinna żyć w skupieniu, aby nie grzeszyć mową i nie być narażoną na niepotrzebne roztargnienia. Dlatego odwiedziny powinny być rzadkie i zastrzeżone dla rodziców i rówieśników.

„Chcę, aby w przypadku najmłodszych [mniszek] same odwiedziny były bardzo rzadkie, jeśli niekiedy zachodziłaby tego konieczność ze względu na rodziców albo rówieśniczki. [...] Chcę więc, aby dziewica [raczej] powstrzymywała się od mówienia, niż żeby zbytnio w tym względzie wykraczała”⁷².

4. Odnośnie do milczenia i zachowywania się podczas liturgii. Wewnętrzne skupienie dziewic-mniszek łączy się ściśle z obowiązkiem zachowywania milczenia i odpowiedniej postawy zewnętrznej, szczególnie podczas liturgii.

„Milczenie szczególnie w kościele jest największą cnotą. Nie wymknie się tobie nic ze znaczenia boskich czytań, jeśli nadstawisz ucha i zdusisz głos. Nie wydasz z ust żadnego słowa, które później chciałabyś odwołać, jeśli zaufasz rzadkości mówienia”⁷³. „Także i ty, dziewico Boża, podczas [odprawiania] tajemnicy [eucharystycznej] powstrzymaj jęk, chrząkanie, kaszel, śmiech”⁷⁴⁷⁵.

5. Odnośnie do modlitwy. Modlitwa, będąca sposobem obcowania z Bogiem, stanowi niewątpliwie istotny czynnik życia każdej wierzącej osoby, a tym bardziej doskonałego chrześcijanina, jakim chce być mnich-asceta. Św. Ambroży zachęca więc dziewicę do częstej modlitwy: ma ona łączyć nieustannie mniszkę z Bogiem, a w sposób szczególny w określonych porach dnia – rano, przed i po posiłku, wieczorem, kładąc się spać. Modlitwy, które Ambroży zaleca wprost, to «Ojciec nasz» oraz «Skład Apostolski».

„Niech także modlitwa często poleca nas Bogu. [...] Niewątpliwie uroczyste modlitwy wraz z dziękczynieniem muszą być zanoszone [por. Flp 4, 6; Kol 4, 2; 1 Tm 2,

⁷⁰ Tamże, III 17, SAEMO 14/1, 222.

⁷¹ Tamże.

⁷² Tamże, III 9, SAEMO 14/1, 214-216; por. także, *Expositio in Evangelium secundum Lucam* 2, 21, CCL 14, 40: „discite, virgines, non circumcursare per alienas aedes, non demorari in plateis, non aliquos in publico miscere sermones”.

⁷³ *De virginibus* III 11, SAEMO 14/1, 216. Odnośnie do zachowywania odpowiedniej uwagi podczas liturgii, por. także, II 7 i 11; *De virginitate* 1, 46; 13, 80-81; *De institutione virginis* 1, 4; *Exhortatio virginitatis* 10, 72-73; 13, 86; *De Helia et ieiunio* 12, 41; *De officiis ministrorum* I 2, 5-8; *Enarrationes in XII Psalmos Davidicos* 1, 9, 4.

⁷⁴ Terentius, *Heautontimorumenos* 373.

⁷⁵ *De virginibus* III 13, SAEMO 14/1, 218.

1], gdy wstawiamy ze snu, gdy wychodzimy [na zewnątrz], gdy przygotowujemy się do spożywania pokarmu, po jedzeniu i w godzinie kadzenia [por. Łk 1, 10]⁷⁶, a wreszcie – gdy idziemy spać⁷⁷. „Lecz chcę także, abyś nawet w łóżku częstokroć splatała na przemian psalmy z Modlitwą Pańską, już to wówczas, gdy będziesz czuwała, już to zanim sen ogarnie ciało, aby na samym początku spoczynku sen cię zastał wolną od ziemskich spraw, rozmyślającą o rzeczach Bożych”⁷⁸. „W szczególny sposób musimy także codziennie w godzinach poprzedzających świt odmawiać „Skład [Apostolski]” jako pieczęć naszego serca. Do niego należy uciekać się także wtedy, gdy coś nas przestrasza”⁷⁹. „Wszystkie nasze słowa i uczynki kierujemy ku Chrystusowi, który uczynił ze śmierci życie, światło stworzył z ciemności [por. Rdz 1, 3; 2 Kor 4, 6; 2 Tm 1, 10]. [...] cokolwiek daje się naszemu lekarzowi – Chrystusowi, to jest lekarstwem; cokolwiek sobie niegodziwie przywłaszczamy – to jest szkodą”⁸⁰.

6. Odnośnie do postępowania zewnętrznego dziewic-mniszek. Wewnętrzne zachowywanie cnoty dziewictwa z konieczności musi wpływać na odpowiedni, pełen skromnego i niesztucznego dostojęstwa, zewnętrzny sposób postępowania mniszek, połączone z wieloma innymi cnotami, które z tej istic anielskiej cnoty wypływają.

„Niech ukáže mi przede wszystkim dziewicę jej powaga poprzez jawną skromność, poważny chód, skromne oblicze, a oznaki cnoty niech kroczą przed nią jako znaki jej nienaruszalności”⁸¹. „Niech kwitnie w twoich ogrodach róża wstydlivości, lilia umysłu, a fiołki niech piją z nawodnionego źródła⁸², świętej krwi”⁸³. „Musicie jednak boleć z powodu świata, radować się w Panu [por. Flp 3, 1; 4, 1], być smutne ku pokucie [por. 2 Kor 7, 9], radosne ku łasce, chociaż Nauczyciel Narodów [por. 1 Tm 2, 7] poprzez zbawcze pouczenie przepisał, że należy «płakać z płaczącymi

⁷⁶ „godzina kadzenia” – pora modlitwy wieczornej. Zgodnie z liturgią starotestamentalną każdego wieczoru kapłani spalali kadzidło dla Jahwe na ołtarzu świątyni jerozolimskiej, podczas gdy lud modlił się na zewnątrz. Por. także Ps 141 (140), 2; Ambrosius Mediolanensis, *Expositio in Evangelium secundum Lucam* 7, 88-89; *Enarrationes in XII Psalmos Davidicos* 1, 9.

⁷⁷ *De virginibus* III 18, SAEMO 14/1, 222. Kościół przejął z obrzędowości starotestamentalnej główne, kanoniczne godziny, w których w wyjątkowy, liturgiczny sposób należy się modlić. Odnośnie do liturgicznej modlitwy Kościoła pierwszych wieków por. np. Cyprianus, *De dominica oratione* 34; Gregorius Nyssenus, *Vita Sanctae Macrinae* 3; Hieronymus, *Epistula* 22, 37 i *Epistula* 130, 15; Benedictus, *Regula* 8-19, 50; S. Bäumer – R. Biron, *Histoire du Bréviaire*, I, Paris 1905, 189-195; E. Cattaneo, *Il breviario ambrosiano. Note storiche ed illustrative*, Milano 1943; A.G. Martimort, *L'Église en prière. Introduction à la liturgie*, Paris-Tournai-Rome-New York 1963², 812-820.

⁷⁸ *De virginibus* III 19, SAEMO 14/1, 224.

⁷⁹ Tamże, III 20, SAEMO 14/1, 224. Co się tyczy odmawiania «Składu Apostolskiego», por. tenże, *Explanatio symboli* 9; Augustinus, *Sermo* 58, 11, 13; *Sermo de symbolo* 1, 1-2.

⁸⁰ *De virginibus* III 24, SAEMO 14/1, 228.

⁸¹ Tamże, III 13, SAEMO 14/1, 218. Por. także Cyprianus, *De habitu virginum* 5; Y.M. Duval, *Originalité du «De virginibus» dans le mouvement ascétique occidental*, art. cyt., 23-24.

⁸² Por. Vergilius, *Georgica* IV 32: „floreat, irriguumque bibant violaria fontem”

⁸³ *De virginibus* III 17, SAEMO 14/1, 222.

i cieszyć się z cieszącymi» [Rz 12, 15]⁸⁴. „Radość więc musi być [owocem] umysłu dobrze ukształtowanego, nie pobudzanego przez bezładne hulanki [por. Rz 13, 13], przez weselne muzyki [...]»⁸⁵. „Chcę, aby dziewice Boże trzymały się z daleka od niego [= od tańca]»⁸⁶.

Rady Ambrożego dotyczące muzyki i tańców stają się zrozumiałe, gdy weźmiemy pod uwagę to, iż muzyka i tańce były szeroko rozpowszechnione w pogańskich widowiskach i obrzędach religijnych, szczególnie orgiastycznych⁸⁷ i że także niektórzy heretycy lubowali się w tańcach i muzyce instrumentalnej, wykorzystując je podczas swych obrzędów⁸⁸. Św. Ambroży nie stanowi pod tym względem wyjątku, gdyż także inni Ojcowie Kościoła byli tego samego zdania⁸⁹; co więcej – taniec mimiczny potępiał także Platon⁹⁰.

* * *

Dzieło św. Ambrożego *De virginibus* jest szczególnie cenne, gdyż stanowi jedno z najstarszych pism ascetycznych w chrześcijaństwie łacińskim (jeśli nie najstarsze!) skierowane do dziewic-mniszek. Z tego względu bez żadnej prze-

⁸⁴ Tamże, III 23, SAEMO 14/1, 228.

⁸⁵ Tamże, III 25, SAEMO 14/1, 228. Por. także, *De Abraham* 2, 5, 22...

⁸⁶ *De virginibus* III 25, SAEMO 14/1, 230: „Ab hac [= a saltatione] virgines dei procul esse desidero”. Ambroży potępia taniec szczególnie w *De Helia et ieiunio* 18, 66.

⁸⁷ Por. np. Apuleius, *Metamorphoses* 7, 27; Lucianus, *Dea Syria* 50.

⁸⁸ Por. Epiphanius, *Panarion* 80, 8-9; Theodoretus Cyrensis, *Haereticorum fabularum compendium* IV 7.

⁸⁹ Por. np. Tertullianus, *De spectaculis* 10; Arnobius Maior, *Adversus nationes* VII 33. 36; Ephraem Syrus, *De abstinentia* 5; Iohannes Chrysostomus, *De Davide et Saule homilia* 48, 3; *In epistolam ad Colossenses homilia* 12, 5; *Homilia in S. Barlaam martyrem* 4; *In Matthaum homilia* 2, 5-6; 7, 6-7; 32, 8; 37, 6; 48, 3; 68, 4; *In Iohannem homilia* 1, 1; 32, 2; 58, 4-5; 60, 5; *Expositio in Psalmos* 41; *In S. Iulianum martyrem* 5, 4; *De Anna sermo* 1, 6; *Homilia post terraemotum*, PG 50, 715; *Sermo ad eos qui conventum ecclesiae deseruerunt* 1; *In illud: «Salutate Priscillam»* 1, 1; *Ad illuminandos catechesis* 2, 2; *In Epistulam I ad Thessalonicenses homilia* 5, 4; Augustinus Hipponensis, *In Psalmum* 136, 9; Gaudentius Brixiensis, *Sermo* 8.

Oдноśnie do stanowiska Ojców Kościoła wobec tańca i muzyki por. np. L. Gougaud, *La danse dans les églises*, „Revue d'histoire ecclésiastique” 15(1914) 5-22; Th. Gérold, *Les Pères de l'Église et la musique*, Paris 1931; R. Eisler, *Dance macabre*, „Traditio” 6(1948) 187-225; R. Torniai, *La danza sacra*, Roma 1950; O. Pasquato, *Gli spettacoli in S. Giovanni Crisostomo. Paganesimo e cristianesimo ad Antiochia e Costantinopoli nel IV secolo*, Roma 1976, 258-265; tenże, *Danza*, DPAC I 890-891; S. Longosz, *Muzyka w ocenie wczesnochrześcijańskich pisarzy*, w: *Musica antiqua*, VI, Bydgoszcz 1982, 355-388; tenże, *Środowisko muzyczne Konstantynopola w ocenie Jana Chryzostoma*, w: *Musica antiqua*, VII, Bydgoszcz 1985, 299-316; tenże, *Widowiska teatralne zagrożeniem dla życia rodzinnego według św. Jana Chryzostoma*, w: J. Śrutwa (wyd.), *Chrześcijaństwo a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim III-IV w.*, Lublin 1988, 135-198.

⁹⁰ Por. Plato, *Leges* VII 815BC.

sady dzieło to można uznać za najstarszą żeńską regułę zakonnego postępowania. Jest ono tedy swoistego rodzaju manifestem żeńskiego monastycyzmu Kościoła Zachodniego.

Główna zasługa *De virginibus* św. Ambrożego polega niewątpliwie na zapoczątkowaniu w świecie łacińskim połączenia cnoty dziewictwa z ascetyczno-mniszym życiem wspólnotowym. W ten sposób dziewictwo jawi się już nie tyle jako indywidualny, cnotliwy sposób chrześcijańskiego postępowania, lecz przede wszystkim jako dawanie zbiorowego świadectwa miłości Chrystusa, jako prawdziwa *inchoatio vitae aeternae* już na tym świecie.

SPIRITUALITÀ MONASTICA DI SANT'AMBROGIO

(Riassunto)

L'argomento viene presentato sulla base del *De virginibus*, prima opera di Ambrogio sulla verginità e molto probabilmente il suo primo scritto in assoluto. L'articolo espone in tre paragrafi principali l'insegnamento monastico-ascetico dei tre libri dell'opera ambrosiana, strutturati secondo un preciso schema retorico: libro primo – *laudatio*; libro secondo – *exempla*; libro terzo – *praecepta*.

La *laudatio* della verginità, contenuta nel primo libro, è affidata alla descrizione del martirio di sant'Agnese. Ambrogio ne specifica l'originalità cristiana, consistente nell'essere dono divino e natura angelica; per tale motivo essa non può esistere al di fuori del cristianesimo, dato che lo sposo delle vergini è lo stesso Cristo. La verginità, quindi, è superiore al matrimonio.

Gli *exempla* contenuti nel secondo libro cominciano con quello della Beata Vergine Maria, cui seguono quello di santa Tecla, compagna dell'apostolato di san Paolo e, infine, quello di una vergine, Teodora, che insieme con un milite cristiano ottiene la corona del martirio.

I *praecepta* del terzo libro costituiscono una primissima regola ascetico-monastica latina che parla della temperanza nel cibo e nel vino, raccomanda il raccoglimento e il silenzio, loda il digiuno, la preghiera, la serietà nei costumi e la vita penitenziale.

L'apporto principale di sant'Ambrogio al tema consiste nell'aver inaugurato nel mondo latino la connessione della verginità con la vita comunitaria, anziché concepirla come scelta individuale, cosicché lo scritto assume i caratteri di regola di vita monastica femminile.